

КОНЦЕПЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ ЛИЦАРСТВА Й ВОЖДІЗМУ В РОМАНІ «ЧОРНА РАДА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Актуальність дослідження. Пантелеймон Куліш – це «непересічна, талановита, проте багато в чому суперечлива постать українського культурного процесу ХІХ ст.» [2, с. 44]. Його називають «одним з корифеїв нашої літератури» та «перворядною зіркою в нашому письменстві» [1, с. 6]. Висока оцінка роману «Чорна рада» стимулювала багатьох науковців до літературознавчого й мовознавчого вивчення твору. Сьогодні він перебуває в полі особливого зацікавлення у багатьох вимірах. Так, особливу увагу звертають учені й дослідники, до прикладу, на сюжетно-композиційну специфіку роману, його образну систему, проблематику, ідейно-художнє навантаження, мову тощо.

Метою статті є визначення основних виразників вождизму й лицарства в першому українському історичному романі «Чорна рада».

Пантелеймон Куліш свого часу репрезентував власну самосвідомість, позаяк про першу редакцію роману «Чорна рада» він написав так: «... с необыкновенной ясностью представил самую темную в истории Украины эпоху, следовавшую по смерти Богдана Хмельницкого, и под легкою наружностью драматических сцен изложил взаимные отношения сословий в Украине, права поземельной собственности, происхождение и развитие современной аристократии и отношения Запорожья к остальной Украине. Все эти вопросы до сих пор темны в истории Малороссии, и г. Кулиш решил их после долгого и прилежного изучения летописей, актов, народной поэзии и самого народа украинского в нынешнем его состоянии» [5, с. 108].

П. Куліш зумів правдиво відобразити соціальні суперечності в Україні після національно-визвольної війни, які так чи так зумовили проведення Чорної ради. Помічено, що в творі функціують дві сюжетні гілки – історична та любовна. При цьому композиційним ядром у романі є мотив дороги, котрий присутній з самого початку: *«По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, зближались до Києва з Білогорського шляху»* [5, с. 19]. З тексту роману стає зрозумілим, що полковник (згодом священник) старий Шрам разом зі своїм сином їдуть до гетьмана Лівобережжя Якима Сомка за допомогою в боротьбі проти Павла Тетері – гетьмана Правобережної України. По дорозі з Правобережжя до Лівобережжя герої зустрічаються з представниками різних соціальних станів. Вважаємо, такий композиційний прийом особливо значущим, оскільки створено надійне підґрунтя для правдивої репрезентації життя й психології людей, котрі різняться становою приналежністю, а також для вираження їхніх думок, наприклад, стосовно бідних і багатих козаків: *«Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову – у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду... Чи сходилась де у селіці між миром судня рада – діди, замість того, щоб укласти громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю... Да отак гуторить-гуторить сільська громада да й зачне ту Хмельницину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого-то так на Вкраїні стало, що в одного ні ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назветься, за всю осінь не обореться»* [5, с. 93–94].

У текстовий масив твору Пантелеймон Куліш залучив яскраві взірці фольклору з метою інтенсифікації трагедійності образу України. Так, Іван Шрам роздумує про тяжке становище, у якому опинилася батьківщина: *«– Еге-*

ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! – говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. – Невже ж, – каже, – отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?» [5, с. 90]. Після такого монологу старому Шрамові прийшла на згадку пісня, складена божим чоловіком після смерті Богдана Хмельницького: «Чи вже ж дармо тая безщасна Україна богові молила, / Щоб міцна його воля з-під кормиги лядської ослобонила, / На позор да поругу невірним не давала, щастям наділила, – / Чи вже ж дармо вона богові молила?» [5, с. 90]. Ця пісня ніби стала для героя співбесідником, відтак Іван Шрам резюмує: «Мабуть, що дармо...» [5, с. 90]. Спостережено, що в романі «Чорна рада» представлено справжнє благородство козаків і в справах сердечних. До прикладу, осібне місце в творі посідає сцена звільнення Лесі Петром Шраменком. Петро, як справжній лицар, не залишився осторонь викрадення Кирилом Туром любої йому дівчини, а тому без вагань кинувся через провалля (прикметно, що кінь під ним не зміг перебороти страх перед прірвою): «Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась богу, щоб допоміг йому. Тільки дарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега» [5, с. 81]. Молодий козак, як той лев, бився не на життя, а на смерть: «Забряжчали задзвонили шаблукі страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять» [5, с. 82]. Принагідно зауважуємо, що в передчутті кривавого побоїща передано Пантелеймоном Кулішем і стан природи: «Виїхали з пуці на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись» [5, с. 77].

Безперечно, така відвага й сміливість підкорили серце Лесі. Тільки побачивши цей лицарський вчинок, дівчина переконалася в надзвичайно сильних почуттях хлопця: *«Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь... «Дак от як він мене любить!» – подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось»* [5, с. 83–84].

Ця сцена особливо значуща, оскільки за нею можна відстежити певний символізм. У цьому зв'язку слухні зауваги висловлює Є. Нахлік: «Історіософського сенсу набуває двобій між Кирилом Туром і Петром Шраменком, символізуючи боротьбу в українській історії двох різних формувань серед козацтва – запорозького, в його крайньому свавільному вияві, і городового, що плекало патріархально-сімейні традиції та змагало до розбудови громадянського суспільства, правової держави та підтримання порядку. Леся, яку відбиває Петро в її викрадача, січового курінного отамана, – це мовби сама Україна, що її захищає городове козацтво від руйницьких випадів запорозької вольниці. Черванівна уособлює українське жіноцтво, що його кращі сили України покликані оберігати як носія духу любови й материнства, подружнього затишку. Боронячи Лесю, Петро, в символічному зображенні автора, обстоює предковічні патріархально-сімейні устої від їх руйнації з боку січового гультяйства» [5, с. 110]. Натомість О. Козачук вагому роль цього поединку потрактовує завдяки таким факторам: 1) рівність сторін – суворо дотримано звичаєвого права під час перебігу дуелі; 2) фактична відсутність переможця – Петро отримав руку Лесі в кінці твору, але не після поединку; 3) присутність ще однієї сторони – гетьмана Якіма Сомка. Відтак додатковим змістом такої широкомасштабної алегорії, додає О. Козачук, є актуалізація Пантелеймоном Кулішем «принципу гармонії,

рівноваги різних первнів у побудові життєздатної держави» [5, с. 86].

Справжні лицарський вчинок здійснив і сам Кирило Тур, пробравшись до ув'язненого Якима Сомка й запропонувавши йому цікавий метод утечі: *«Запорожець зареготав. – Ще й питає! А яка б же шельма, oprіч Кирила Тура пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить... Давай лишень мінька на одежу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові!»* [5, с. 175–176]. Цей відважний козак ні на мить не вагався, пропонуючи гетьманові волю ціною власною життя.

Сукупність проаналізованих нами епізодів з «Чорної ради» утворюємо цілісну алегоричну картину, базовану на достовірних історичних, культурних і психологічних даних. Центральне місце в цій картині посідає художнє вирішення проблеми рівності сторін і справедливості в поєдинку. Розділений на кілька епізодів і творчо доповнений письменником, конфлікт Якима Сомка та Івана Брюховецького супроводжується кількома структурними паралелями, що надає додаткову можливість прочитання символіки історіософської та державницької концепції письменника крізь призму відповідності кожного окремого двобою настановам звичаєвого права в цій сфері. На думку автора роману, в ідеалі живе й перемагає державець, який: усвідомлює загальноприйняті норми співпраці; не абсолютизує авторитет своїх попередників; враховує не тільки свої, а й чужі сильні й слабкі сторони; не недооцінює противника, навіть якщо його зневажає; приділяє необхідну рівну увагу всім аспектам побудови й функціонування правової держави; враховує можливі варіації суспільної думки; правильно обирає ефективні методи й засоби досягнення своєї мети.

Отже, в романі «Чорна рада» особливого звучання набула ідея вождизму й лицарства, уможливлена завдяки продуманій системі образів. Використовуючи цю

концепцію, Пантелеймон Куліш чітко окреслив надзвичайно тяжке становище України, у якому вона опинилася після смерті Богдана Хмельницького. Автор звернув особливу увагу на різні шляхи досягнення влади, на актуальне в той час пристосуванство, а також на відмінні моделі діяльності державотворця й вождя, котрі здатні змінити хід історії.

Література

1. Бойко Н. Репрезентація мегаконцепту-образу «Україна» в романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада» // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. Ніжин, 2010. Вип. 59. С. 3–11.

2. Марченко Н. Консервативний дискурс творчості П. Куліша // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. Історія, економіка, філософія. 2014. Вип. 19. С. 44–50.

3. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш : особистість, письменник, мислитель : наукова монографія у двох томах. Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ, 2007. 462 с.

4. Козачук К. Художня інтерпретація козацького двобою та норм звичаєвого права в романі П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 р.» // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2013. № 3. С. 82–88.

5. Куліш П. Чорна рада : Хроніка 1663 року та оповідання. Київ : Веселка, 1990. 256 с.

Сошинська Даниїла – студентка 3 курсу факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові інтереси: українська проза ХХ століття.